Уже шість місяців минуло з того часу, як просвистало перше ядро з бастіонів Севастополя й розрило землю на роботах ворога, і з того часу тисячі бомб, ядер і куль не переставали літати з бастіонів у траншеї і з траншей на бастіони і ангел смерті не переставав витати над ними.

Тисячі людських самолюбств устигли бути ображеними, тисячі встигли вдовольнитися, надутись, тисячі — заспокоїтись в обіймах смерті. Скільки зірочок надіто, скільки скинуто, скільки Анн, Володимирів, скільки рожевих домовин і полотняних покривів! А все ті самі звуки лунають з бастіонів, усе так само — з мимовільним трепетом і забобонним страхом — дивляться ясного вечора французи із свого табору на жовтувату пориту землю бастіонів

Севастополя, на оті, що снують по них, чорні постаті наших матросів і лічать амбразури, з яких сердито стирчать чавунні гармати; все так само в трубу розглядає з вишки телеграфу штурманський унтер-офіцер строкаті постаті французів, їхні батареї, намети, колони, що рухаються по Зеленій горі, і димки, що спалахують у траншеях, і все з тим самим запалом ринуть з різних сторін світу різнорідні юрби людей, з іще різноріднішими прагненнями, до цього фатального місця.

А питання, що його не розв'язали дипломати, ще менше розв'язується порохом і кров'ю.

Мені часто спадала химерна думка: що, якби одна супротивна сторона у війні запропонувала другій — вислати з кожної армії по одному солдату? Бажання могло б видатись дивним, але чому не виконати його? Потім вислати другого, з кожної сторони, потім третього, четвертого і т. д., аж поки залишилося б по одному солдату в кожній армії (припускаючи, що армії рівносильні, що кількість була б замінювана якістю). І тоді, якщо вже справді складні політичні питання між розумними представниками розумних створінь повинні

розв'язуватися бійкою, нехай би побилися ті два солдати — один нападав би на місто, другий обороняв би його.

Це міркування здається тільки парадоксом, але воно правильне. Справді, яка була б різниця між одним росіянином, який воює проти одного представника союзників, і між вісімдесятьма тисячами, які воюють проти вісімдесяти тисяч? Чому не сто тридцять п'ять тисяч проти ста тридцяти п'яти тисяч? Чому не двадцять тисяч проти двадцяти тисяч? Чому не двадцять проти двадцяти? Чому не один проти одного? Ніяк одне не логічніше за друге. Останнє, навпаки, значно логічніше, бо людяніше. Одне з двох: або війна є божевілля, або якщо люди чинять це іюжевілля, то вони зовсім не розумні створіння, як у пас чомусь заведено думати.

2

В обложеному місті Севастополі, на бульварі, біля павільйону грала полкова музика, і юрби військового люду та жінок святково походжали по доріжках. Ясне весняне сонце зійшло зранку над англійськими роботами, перейшло на бастіони, потім на місто — на Миколаївську казарму і, однаково радісно світячи для всіх, тепер спускалося до далекого синього моря, яке, розмірено колихаючись, світилося срібним блиском.

Високий, трохи сутулуватий піхотний офіцер, натягаючи на руку не зовсім білу, але акуратну рука-ішчку, вийшов з хвіртки одного з маленьких матроських будиночків, понаставляних на лівому боці Морської вулиці, і, задумливо дивлячись собі під ноги, попрямував нагору до бульвару. Вираз негарного з низьким лобом обличчя цього офіцера виявляв ту-ігість розумових здібностей, але водночас і розважли-ііість, чесність, і схильність до порядності. Він був незграбно збудований — довгоногий, неоковирний і начебто соромливий у рухах. На ньому був незано-пгений кашкет, тонка, трохи дивного лілуватого кольору шинеля, з-під борту якої видно було золотий ланцюжок годинника; панталони із штрипками і чисті, блискучі, хоч і з трохи

скривленими в різні боки :іакаблуками, опойкові чоботи,— але не так по цих речах, які не трапляються звичайно у піхотного офіцера, як по загальному вигляду його персони, досвідчене військове око відразу вирізняло в ньому не зовсім звичайного піхотного офіцера, а трохи вищого. Він мав би бути або німець, якби не виказували риси обличчя його суто російського походження, або ад'ютант, або квартирмейстер полковий (але тоді в нього були б шпори), або офіцер, що на час кампанії перейшов з кавалерії, а може, і з гвардії. Він і справді перейшов з кавалерії і в цю хвилину, ідучи вгору до бульвару, думав про листа, якого оце одержав від колишнього товариша, тепер відставного, поміщика Т. губернії, і дружини його, блідої голубоокої Ната-ші, своєї великої приятельки. Він згадав одне місце з листа, в якому товариш пише:

"Коли приносять нам "Инвалида" то Пупка (так відставний улан 2 називав дружину свою) кидається стрімголов у передпокій, хапає газети й біжить з ними на ес 3 в альтанку, у вітальню (в якій, пам'ятаєш, як славно ми проводили з тобою зимові вечори, коли полк стояв у нас у місті), і з таким запалом читає ваші геройські подвиги, що ти собі уявити не можеш. Вона часто про тебе каже: "От Михайлов,— каже вона,— то це душка людина, я ладна розцілувати його, коли побачу,— він б'ється на бастіонах і неодмінно одержить георгіївського хреста, і про нього в газетах напишуть", і т. д., і т. д., отож я рішуче починаю ревнувати до тебе". В іншому місці він пише: "До нас газети доходять страшенно пізно, а хоч усних новин і багато, не всім можна вірити.

О

1 "Инвалид" — офіціозна військова газета "Русский инвалид" (1813—1917).

2 Улани— легка кавалерія в царській армії, озброєна піками.

З Е с — лавочка у формі латинської літери Э, на якій сидять, обернувшись одне до одного.

Наприклад, знайомі тобі панночки з музикою розказували вчора, що вже ніби Наполеона спіймали иаші козаки й відіслали до Петербурга, але ти розумієш, як дуже я цьому вірю. Розказував же нам один приїжджий з Петербурга (він у міністра, для особливих доручень, премила людина, і тепер, як у місті нікого нема, така нам рисурс 1, що ти собі уявити не можеш) — то він каже напевне, що наші захопили Євпаторію, отож французам нема вже сполучення з Балаклавою, і що в нас при цьому вбито двісті чоловік, а у французів близько п'ятнадцяти тисяч. Дружина була в такому захваті, що пила-гуляла цілу піч, і каже, що ти, напевне, як вона передчуває, був у цьому бою й відзначився..."

Незваяїаючи на ті слова й вирази, які я навмисне відзначив курсивом, і на весь тон листа, з яких зарозумілий читач, певно, склав собі істинне й невигідне поняття щодо порядності про самого штабс-капітана Михайлова в стоптаних чоботях, про товариша його, який пише рисурс і має такі дивні уявлення про географію, про блідого друга на всі (може, навіть

і не без підстави уявив собі ту Наташу з брудними нігтями), і взагалі про все це беззмістовне брудненьке провінційне, нікчемне в його очах коло, штабс-капітан Михайлов з невимовно сумною насолодою згадав про свого губернського блідого друга і як він сидів, бувало, з ним вечорами в альтанці й говорив про почуття, згадав про доброго товариша-улана, як він сердився й ремізився2, коли вони, бувало,

II кабінеті закладали пульку по копійці, як дружина

О

1 Рисурс — перекручене слово "ресурс".

2 Реміз — термін грошової картярської гри, означає штраф за невдалий або неправильний хід.

сміялася з нього,— згадав про дружбу до себе тих людей (може, йому здавалося, що було щось більше з боку блідого друга): всі ці особи із своєю обстановок) мигнули в його уяві в дивовижно-солодкій, відрадно-рожевій барві, і він, усміхаючись своїм спогадам, доторкнувся рукою до кишені, де лежав той милий йому лист. Ці спогади мали тим більшу привабливість для штабс-капітана Михайлова, що те оточення, в якому йому тепер довелося жити в піхотному полку, було набагато нижче від того, в якому він перебував перше, як кавалерист і дамський кавалер, скрізь добре прийнятий у місті Т.

Його колишнє оточення було до такої міри вище за теперішнє, що коли в хвилини одвертості йому траплялося розказувати піхотним товаришам, як у нього були свої дрожки, як він танцював на балах у губернатора і грав у карти з цивільним генералом, його слухали байдуже-недовірливо, ніби не бажаючи тільки перечити й доводити протилежне — "нехай говорить", мовляв, і що коли він не виявляв явного презирства до гулянок товаришів — горілкою, до гри по чверті копійки в старі карти, і взагалі до грубості їхніх стосунків, то це треба пояснити особливою лагідністю, поступливістю й розважливістю його характеру.

Від спогадів штабс-капітан Михайлов мимоволі перейшов до мрій та надій. "Як здивується й зрадіє Наташа,— думав він, ідучи в своїх стоптаних чоботях вузеньким завулочком,— коли вона раптом прочитає в "Инвалиде" опис, як я перший виліз на гармату і одержав "георгія". А капітана я повинен дістати за старим поданням. Потім дуже легко я в цьому ж році можу дістати майора по лінії, бо багатьох перебито, та й ще, певно, багато переб'ють нашого брата за цю кампанію. А потім знову буде бій,

і мені, як відомій людині, доручать полк... підполковник... Анну на шию... полковник..." — і він був уже генералом, що вшановує

відвідинами Наташу, вдову товариша, який, за його мріями, помре до того часу, коли звуки бульварної музики виразніше долетіли до його слуху, юрби людей впали йому в очі, і він опинився на бульварі дотеперішнім піхотним штабс-капітаном, який нічого не важить, незграбним і несміливим.

3

Він підійшов спочатку до павільйону, біля якого стояли музиканти, а для них замість пюпітрів інші солдати того самого полку, розгорнувши, тримали ноти, і коло яких, більше дивлячись, ніж слухаючи, утворили коло писарі, юнкери, няньки з дітьми та офіцери в старих шинелях. Навколо павільйону стояли, сиділи й ходили здебільшого моряки, ад'ютанти й офіцери в білих рукавичках і нових шинелях. По великій алеї бульвару ходили всяких гатунків офіцери і всяких гатунків жінки, зрідка в капелюшках, здебільшого в хусточках (були й без хусточок і без капелюшків), але жодної не було старої, а дивно, що всі молоді. Унизу в затінках запашних алей білих акацій ходили й сиділи усамітнені групи.

Ніхто особливо радий не був, зустрівши на бульварі штабс-капітана Михайлова, крім, може, його полку капітанів Обжогова та Сусликова, які гаряче потиснули йому руку, але перший був у верблюжих штанях, без рукавичок, в обшарпаній шинелі і з таким червоним, спітнілим обличчям, а другий кричав так голосно й безцеремонно, що совісно було ходити з ними, особливо перед офіцерами в білих рукавичках, з-поміж яких з одним — з ад'ютантом — штабс-капітан Михайлов кланявся, а з другим — штаб-офіцером — міг би кланятися, бо двічі зустрічав його у спільного знайомого. До того ж, яка втіха йому гуляти було з цими панами Обжоговим та Сусликовим, коли він і так по шість разів на день зустрічав їх і потискував їм руки. Не для цього ж він прийшов на музику.

Йому б хотілося підійти до ад'ютанта, з яким він кланявся, і поговорити з цими панами зовсім не для того, щоб капітани Обжогов і Сусликов, і поручик Паштецький, та інші бачили, що він розмовляє з

ними, а просто тому, що вони приємні люди та ще й знають усі новини — порозказували б...

Але чому ж штабс-капітан Михайлов боїться й не зважується підійти до них? "Що, як вони раптом мені не поклоняться,— думає він,— або поклоняться і далі розмовлятимуть між собою, ніби мене нема, чи зовсім одійдуть від мене, і я там зостануся сам між аристократами?" Слово аристократи (в розумінні вищого відібраного кола, хоч би якого стану) дістало у нас в Росії, де б, здається, зовсім не повинно було бути його, з якогось часу великої популярності і проникло у всі краї її у всі верстви суспільства, куди проникло тільки марнославство (а в які умови часу та обставин не проникає ця огидна пристрасть?),— між купців, між чиновників, писарів, офіцерів, у Саратов, у Мамадиші, у Вінницю, скрізь, де є люди. А що в обложеному місті Севастополі людей багато, отже, й марнославства багато, то є й аристократи, незважаючи на те що кожної хвилини висить смерть над головою кожного аристократа і неаристократа.

Для капітана Обжогова штабс-капітан Михайлов аристократ, бо в нього чиста шинеля і рукавички, і він його за це терпіти не може, хоч поважає трохи;

для штабс-капітана Михайлова ад'ютант Калугін — аристократ, бо він ад'ютант і на "ти" з іншими ад'ютантами, і за це він не зовсім добре настроєний по відношенню до нього, хоч і боїться його. Для ад'ютанта Калугіна граф Нордов — аристократ, і він його завжди лає й зневажає в душі за те, що він флігель-

ад'ютант. Жахливе слово аристократ. Чому підпоручик Зобов так вимушено сміється, хоч нічого немає смішного, проходячи повз свого товариша, що сидить із штаб-офіцером? Щоб доказати цим, що, хоч вій і не аристократ, а проте аж ніяк ие гірший від них. Чому штаб-офіцер говорить таким млявим, ліниво-смутним, не своїм голосом? Щоб доказати своєму співрозмовнику, що він аристократ і дуже милостивий, розмовляючи з підпоручиком. Навіщо юнкер так вимахує руками й

підморгує, ідучи за панією, яку він уперше бачить і до якої він нізащо не наважиться підійти? Щоб показати всім офіцерам, що, хоч він їм шапку скидає, він усе-таки аристократ і йому дуже весело. Чому артилерійський капітан так грубо повівся з добродушним ординарцем? Щоб доказати всім, що він ніколи не запобігає і в аристократах не має потреби, і т. д., і т. д., і т. д.

Марнославство, марнославство і марнославство скрізь — навіть край могили і між людьми, готовими до смерті через високе переконання. Марнославство! Мабуть, воно є характеристична риса й особлива хвороба нашого віку. Чому між дотеперішніми людьми не чути було про цю пристрасть, як про віспу чи холеру? Чому в наш вік є тільки три роди людей: одних — що приймають основи марнославства, як факт, що неминуче існує, через те справедливий, і вільно скоряються йому; других — що приймають його, як нещасну, але нездоланну умову, і третіх — що несвідомо, по-рабському діють під його впливом? Чому Гомери і Шекспіри говорили про любов, про славу і про страждання, а література нашого віку є лише нескінченна повість "Сиобсів" і "Марнославства"? 1

Штабс-капітан Михайлов двічі нерішуче пройшов повз гурток своїх аристократів, за третім разом зробив зусилля над собою й підійшов до них. Гурток цей складався з чотирьох офіцерів: ад'ютант Калугін, знайомий Михайлова, ад'ютант князь Гальцин, що був навіть трошки аристократом для самого Калугіна, підполковник Нефердов, один з так званих ста двадцяти двох світських людей, які вступили на службу з відставки під впливом почасти патріотизму, почасти честолюбності і, головне, того, що всі це робили, старий клубний московський парубок, що приєднався тут до партії невдоволених, які нічого не роблять, нічого не розуміють і осуджують всі розпорядження

1 "Снобси" і "Марнославство" — маються на увазі романи англійського письменника Вільяма Теккерея (1811— 1863) "Книга Снобів" і "Ярмарок марнославства".

начальства, і ротмістр Праскухін, теж один з тих ста двадцяти двох героїв. На щастя Михайлова, Калугін був у чудесному настрої (генерал тільки що поговорив з ним дуже довірливо, і князь Гальцин, приїхавши з Петербурга, спинився в нього), він визнав не принизливим подати руку штабс-капітанові Михайлову, чого, проте, не зважився зробити Праскухін, який дуже часто зустрічався на бастіоні з Михайло-вим, не раз пив його вино й горілку і навіть винен був йому по преферансу дванадцять з половиною карбованців. Не знаючи ще гаразд князя Гальцина, йому не хотілося виявити перед ним своє знайомство з простим піхотним штабс-капітаном; він злегка вклонився йому. ,

— Що, капітане,— сказав Калугін,— коли знову на баксіончик? Пам'ятаєте, як ми з вами зустрілися на Шварцівському редуті — гаряче було? га?

— Так, гаряче,— сказав Михайлов, з жалем згадуючи про те, яка в нього була сумна постать, коли він тієї ночі, зігнувшись, пробираючись траншеєю на бастіон, зустрів Калугіна, що йшов таким молодцем, бадьоро побризкуючи шаблею.

— Мені, по-справжньому, доводиться завтра йти, але в нас хворий,— вів далі Михайлов,— один офіцер, так...— Він хотів розказати, що черга була не його, але через те, що командир восьмої роти нездужав, а в роті залишався прапорщик тільки, то він визнав за свій обов'язок запропонувати себе на місце поручика Непшитшетського і тому йшов сьогодні на бастіон. Калугін не дослухав його.

— А я почуваю, що цими днями щось буде,— сказав він князю Гальцину.

— А що, чи не буде сьогодні чого-небудь? —■ несміливо спитав Михайлов, поглядаючи то на Калугіна, то на Гальцина. Ніхто не відповів йому. Князь

Гальцин тільки зморщився якось, пустив очі повз його кашкет і, помовчавши трохи, сказав:

— Славна дівчинка ота, в червоній хусточці. Ви її не знаєте, капітане?

— Це біля моєї квартири дочка одного матроса,— відповів штабс-капітан.

— Ходімо подивимось її гарненько.

І князь Гальцин узяв під руку з одного боку Ка-лугіна, з другого штабс-капітана, наперед певний, що це не може не бути для останнього великою приємністю, що таки було справедливо.

Штабс-капітан був забобонний і вважав за великий гріх перед боєм залицятися до жінок, але при цій нагоді він прикинувся розпусником, чому, видимо, не вірили князь Гальцин і Калугін і що надзвичайно дивувало дівчину в червоній хусточці, яка не раз помічала, що штабс-капітан червонів, проходячи повз її віконце. Праскухін ішов позаду, і все штовхав у руку князя Гальцина, роблячи різні зауваження французькою мовою; але через те що вчотирьох не можна було йти по доріжці, він змушений був іти сам і тільки на другому крузі взяв під руку відомого хороброго морського офіцера Серв'ягіна, який бажав теж пристати до гуртка аристократів. І відомий сміливець з радістю просунув свою мускулясту, чесну руку за лікоть Праскухіну, всім і самому Серв'ягіну добре відомому як не дуже хороша людина. Та коли Праскухін, пояснюючи князеві Гальцину своє знайомство з цим моряком, шепнув йому, що то був відомий сміливець, князь Гальцин, який був учора на четвертому бастіоні й бачив, як за двадцять кроків від нього лопнула бомба, вважаючи себе за неменшого сміливця, ніж цей пан, і гадаючи, що дуже багато репутацій набувається задарма, не звернув на Серв'ягіна ніякої уваги.

Штабс-калітанові Михайлову так приємно було гуляти в цьому товаристві, що він забув про милого листа з Т., про похмурі думки, що обсідали його, коли він згадував, що треба буде йти на бастіон, і, головне, про те, що о сьомій годині йому треба було бути вдома. Він пробув з ними доти, поки вони не заговорили тільки проміж себе, уникаючи його поглядів, даючи тим знати, що він може йти, і, нарешті, зовсім пішли від нього. Але штабс-капітан усе-таки був задоволений і, проходячи повз юнкера барона Песта, котрий був особливо гордий і самовпевнений з учорашньої ночі, яку він уперше провів у бліндажі п'ятого бастіону, і тому вважав себе за героя, він анітрохи не засмутився від підозріливо-бундючного вигляду, з яким юнкер виструнчився і зияв перед ним кашкета.

4

Та ледве штабс-капітан переступив поріг своєї квартири, як зовсім інші думки пішли йому в грлову. Він побачив свою маленьку кімнатку з нерівною долівкою й перекошеними вікнами, заліпленими папером, своє старе ліжко з прибитим над ним килимом, на якому зображена була амазонка і висіли два тульські пістолети, брудну, з ситцевою ковдрою постіль юнкера, що жив з ним; побачив свого Микиту, який з розкуйовдженим масним волоссям, чухаючись, устав з долівки; побачив свою стару шинелю, власні чоботи й вузлик, з якого стирчали кінець мильного сиру і шийка портерної 1 пляшки з горілкою, приготовлені для нього на бастіон, і з почуттям, подібним до

О

1 Портер — чорне густе англійське пиво.

жаху, він раптом згадав, що йому нині на цілу ніч іти з ротою в ложементи

"Певно, мені бути вбитим сьогодні,— думав штабс-капітан,— я відчуваю. І головне, що не мені треба було йти, а я сам визвався. І це вже завжди уб'ють того, хто напрошується. І на що хворий отой клятий Непшитшетський? Дуже можливо, що й зовсім не хворий, а тут через нього уб'ють людину, а неодмінно уб'ють. А втім, якщо не вб'ють, то, певно, нагородять. Я бачив, як полковому командирові сподобалось, коли я сказав, що дозвольте мені йти, якщо поручик Непшитшетський хворий. Якщо не вийде майора, то вже Володимира напевне. Бо ж я вже тринадцятий раз іду на бастіон. Ох, тринадцять! погане число. Неодмінно вб'ють, відчуваю, що вб'ють; але треба ж було комусь іти, не можна з прапорщиком роті йти, а коли б щось сталося, це ж честь полку, честь армії від цього залежить. Мій обов'язок був іти... так, обов'язок. А є передчуття". Штабс-капітан забував, що це передчуття, в більш чи менш сильній мірі, охоплювало його щоразу, коли треба було йти на бастіон, і не знав, що таке саме, в більш чи менш сильній мірі, передчуття поймає кожного, хто йде на бій. Трохи заспокоївши себе цим розумінням обов'язку, яке в штабс-капітана, як і взагалі у всіх людей недалеких, було особливо розвинене і сильне, він сів до столу й став писати прощального листа до батька, з яким останнього часу був не зовсім у добрих стосунках через грошові справи. Через десять хвилин, написавши листа, він устав від столу з мокрими від сліз очима і, подумки читаючи всі молитви, які знав (бо йому ніяково було перед своєю людиною голосно

1 Ложемент — стрілецький гарматний окоп.

молитися богу), став одягатися. Ще дуже хотілося йому поцілувати образок Митрофанія, благословення покійниці матінки, що в нього він дуже вірив, але через те, що він соромився зробити це при Микиті, то випустив образи із сюртука так, щоб міг їх дістати, не] розстібаючись, на вулиці. П'яний і брутальний слуга ліниво подав йому новий сюртук (старий, що його звичайно надівав штабс-капітан, ідучи на бастіон, був не полагоджений).

— Чому не полагоджено сюртука? Тобі тільки б усе спати, отакий ти! — сердито сказав Михайлов.

— Яке там спання? — пробурчав Микита.— Цілісінький день бігаєш, як собака: так зморишся,— а тут і не засни!

— Ти знов п'яний, я бачу.

— Не за ваші гроші напився, що дорікаєте.

— Мовчи, тварюко! — крикнув штабс-капітан, ладен ударити людину, іще раніше збурений, а тепер зовсім виведений із терпіння і прикро вражений брутальністю Микити, якого він любив, потурав йому навіть і з яким жив уже дванадцять років.

— Тварюка! тварюка! — повторяв слуга.— І чого | потріпуєте тварюкою, пане? Таж тепер часи які? не— і добре лаяти.

Михайлов згадав, куди він іде, і йому соромно стало.

— Та ти хоч кого виведеш з терпіння, Микито,— сказав лагідним голосом.— Лист цей до батька, на столі залиш так і не займай,— додав він, червоніючи.

— Слухаю,— сказав Микита, розчулившись під і впливом горілки, що її він випив, як казав, "на свої І гроші", і з видимим бажанням заплакати, лупаючи І очима.

А коли на ґанку штабс-капітан сказав: "Прощай, Микито!" — то Микита раптом вибухнув силуваними | риданнями й кинувся цілувати руку свого пана. "Прощайте, пане!" — схлипуючи, говорив він.

Стара матроска, що стояла на ґанку, як жінка, не могла не приєднатися теж до цієї зворушливої сцени, почала втирати очі брудним рукавом і приказувати щось про те, що вже на що пани, і ті які муки приймають, і що вона, бідна людина, вдовою лишилася, і розказала в сотий раз п'яному Микиті про своє горе: як її чоловіка вбили ще під першу бандировку і як її будиночок геть розтрощили (той, у якому вона жила, належав не їй), і т. д., і т. д. Коли пан пішов, Микита закурив люльку, попросив хазяйську дівчинку сходити по горілку й дуже скоро перестав плакати, а навпаки, посварився із старою за якесь там відерце, яке вона йому нібито роздушила.

"А може, тільки поранять,— міркував сам з собою штабс-капітап, уже смерком підходячи з ротою до бастіону.— Але куди? як? сюди чи сюди? — гадав він, подумки показуючи на живіт і на груди.— От якби сюди,— він думав про верхню частину ноги,— та кругом би обійшла. Ну, а як сюди та осколком — кінець!"

Проте штабс-капітан, згинаючись, по траншеях щасливо дійшов до ложементів, розставив з саперним офіцером, уже зовсім поночі, людей на роботи й сів у ямочку під бруствером. Стрілянина була невелика; лише зрідка спалахували то в нас, то в нього блискавки, і світляна трубка бомби прокладала вогненну дугу на темному зоряному небі. Але всі бомби лягали далеко позаду і праворуч ложементу, в якому в ямочці сидів штабс-капітан, тому він заспокоївся почасти, випив горілки, закусив мильним сиром, закурив цигарку і, помолившись богу, хотів заснути трохи.

5

Князь Гальцин, підполковник Нефердов, юнкер барон Пест, що зустрів їх на бульварі, та Праскухін, якого ніхто не кликав, з яким ніхто не розмовляв, але який не відставав від них,— усі з бульвару пішли пити чай до Калугіпа.

— Ну, то ти мені не доказав про Ваську Менделя,— говорив Калугін, скинувши шинелю, сидячи біля вікна, у м'якому, зручному кріслі й розстібаючи комір чистої накрохмаленої голландської сорочки,— як же він оженився?

— Сміховище, брат! Je vous dis, il y avait un temps où on ne parlait que de ça à Pétersbourg — мовив, сміючись, князь Гальцин, схоплюючись від фор-теп'ян, біля яких він сидів, і сідаючи на вікно біля Калугіна,— просто сміховище. Вже ж я все це знаю докладно.— І він весело, розумно й яївво став розказувати якусь любовну історію, яку ми пропустимо, бо вона нам нецікава.

Але дивно те, що не тільки князь Гальцин, але й усі ці пани, порозсідавшись тут хто на вікні, хто задерши ноги, хто за фортеп'янами, здавалися зовсім іншими людьми, ніж на бульварі: не було тієї смішної бундючності, зарозумілості, що їх вони виявляли до піхотних офіцерів; тут вони були між своїми в натурі, а надто Калугін і князь Гальцин, дуже милими, веселими й добрими хлопцями. Розмова йшла про петербурзьких товаришів по службі та знайомих.

— А як Масловський?

— Котрий? Лейб-улан чи кінногвардієць?

❖

1 Я вам кажу, що один час тільки про це й говорили в Петербурзі (франц.).

— Я їх обох знаю. Кінногвардієць при мені хлопчиськом був, тільки що з школи вийшов. Як старший — ротмістр?

— О! вже давно.

— Що, все возиться з своєю циганкою?

— Ні, кинув,— і т. д. в цьому роді.

Потім князь Гальцин сів до фортеп'ян і славно проспівав циганську пісеньку. Праскухін, хоч ніхто не просив його, став вторувати, і так добре, що його вже просили вторувати, з чого він був дуже задоволений.

Слуга увійшов з чаєм з вершками і крендельками на срібній таці.

— Подай князеві,— сказав Калугін.

— А якось дивно подумати,— сказав Гальцин, узявши склянку й відходячи до вікна,— що ми тут в облояїеному місті: фортапллси, чай з вершками, квартира така, що я, далебі, хотів би таку мати в Петербурзі.

— Та коли б ще й цього не було,— сказав з усього невдоволений старий підполковник,— просто було б нестерпним це постійне очікування чогось... бачити, як кожного дня б'ють, б'ють — і все нема кінця, якби до цього та жити в бруді й не було вигод.

— А як же наші піхотні офіцери,— мовив Калугін,— які живуть на бастіонах з солдатами, в бліндажі і їдять солдатський борщ,— як їм ото?

— Ось цього я не розумію і, признаюся, не можу вірити,— сказав Гальцин,— щоб люди в брудній білизні, вошиві і з немитими руками могли б бути хоробрими. Так, знаєш, cette belle bravoure de gentilhomme — не може бути.

о

1 Цієї прекрасної хоробрості дворянина (франц.).

— Та вони й не розуміють цієї хоробрості,— мовив Праскухін.

— Ну, що ти кажеш дурниці,— сердито перебив Калугін,— я ж їх бачив тут більше, ніж ти, і завжди й скрізь скажу, що наші піхотні офіцери, хоч, правда, вошиві і по десять днів білизни не міняють, а це герої, чудові люди.

У цей час до кімнати увійшов піхотний офіцер.

— Я... мені наказано... чи можу я з'явитися до ген... до його превосходительства від генерала NN.?— спитав він, торопіючи й кланяючись.

Калугін устав, але, не відповідаючи на уклін офіцера, з образливою чемністю й вимушеною офіційною усмішкою спитав офіцера, чи не воліють вони почекати, і, не запросивши його сісти і не звертаючи на нього більше уваги, повернувся до Гальцина й заговорив по-французькому, отож бідолашний офіцер, залишившись посеред кімнати, зовсім не знав, що робити з своєю персоною й руками без рукавичок, які висіли перед ним.

— У надзвичайно потрібній справі,— сказав офіцер по хвилині мовчання.

— Ага! то прошу,— сказав Калугін з тією ж образливою усмішкою, надіваючи шинелю й проводжаючи його до дверей.

— Eh bien, messieurs, je crois que cela chauffera cette nuit ',— сказав Калугін, виходячи від генерала.

— Га? що? що? вилазка? — стали питати всі.

— Та не знаю, самі побачите,— відповів Калугін, таємничо усміхаючись.

— А ти мені скажи,— мовив барон Пест,— бо ж коли є що-небудь, то я повинен іти з Т. полком на вилазку.

<>

1 Ну, панове, цієї ночі, здається, буде гаряче (франц.).

— Ну, то й іди з богом.

— І мій принципал 1 на бастіоні, виходить, і мені треба йти,— сказав Праскухін, надіваючи шаблю, але ніхто не відповів йому: він сам повинен був знати, іти йому чи ні.

— Нічого не буде, я ж то відчуваю,— мовив барон Пест, із завмиранням серця думаючи про наступний бій, але хвацько набік надіваючи кашкета й гучними твердими кроками виходячи з кімнати разом з Праскухіним і Нефердовим, які теж з важким почуттям страху квапилися до своїх місць. "Прощайте, панове!" — "До побачення, панове! ще сьогодні вночі побачимося!" — прокричав Калугін з вікна, коли Праскухін і Пест, нагнувшись до лук козацьких сідел, певно, уявляючи себе козаками, прорисили по дорозі.

— Так, трошки,— прокричав юнкер, який не розчув, що йому казали, і тупіт козацьких коненят незабаром затих у темній вулиці.

— Non, dites moi, est-ce qu'il y aura véritablement quelque chose cette nuit? 2 — сказав Гальцин, лежачи з Калугіним на вікні й дивлячись на бомби, що здіймалися над бастіонами.

— Тобі я можу розказати, бачиш... ти ж був на бастіонах? (Гальцин подав знак згоди, хоч він був тільки раз на четвертому бастіоні). Отак проти нашого люнета 3 була траншея,— і Калугін, як людина неспеціальна, хоч він і вважав свої військові міркування за цілком

правильні, почав, трохи заплутано й перекручуючи фортифікаційні вирази, розказувати

1 Принципал — начальник.

2 Ні, скажіть: справді цієї ночі щось буде? (Франц.)

3 Люнет — відкрите з тилу польове укріплення.

про стан наших і ворожих робіт та план задуманого бою.

— Однак починають попукувати біля ложементів. Ого! Це наша чи його? он лопнула,— говорили вони, лежачи на вікні, дивлячись на вогненні лінії бомб, що перехрещувалися в повітрі, на блискавки пострілів, що на мить освітлювали темно-синє небо, та білий дим пороху і прислухаючись до звуків стрільби, що дедалі посилювалась.

— Quel charmant coup d'oeil! 1 га? — мовив Калугін, звертаючи увагу свого гостя на це справді гарне видовище.— Знаєш, часом зірки не одрізниш від бомби.

— Еге, я оце думав, що то зірка, а вона спустилась, он лопнула, а та велика зірка — як її звуть? — зовсім як бомба.

— Знаєш, я так звик до цих бомб, що, я певен, у Росії зоряної ночі мені здаватиметься, що то все бомби: так звикнеш.

— А все ж, чи не піти мені на цю вилазку? — сказав князь Гальцин після хвилинної мовчанки, здригаючись на саму думку бути там під час такої страшної канонади і з насолодою думаючи, що його ні в якому разі не можуть послати туди вночі.

— Годі, братцю! і не думай, та і я тебе не пущу,— відповів Калугін, дуже добре знаючи, однак, що Гальцин нізащо не піде туди.— Іще встигнеш, братцю!

— Серйозно? То гадаєш, що не треба йти? га?

У цей час звідти, куди дивилися ці пани, після артилерійського гуркоту почулась жахлива тріскотня

О

1 Яке чудове видовище! (Франц.)

рушниць, і тисячі маленьких вогнів, безперестанку спалахуючи, заблищали по всій лінії.

— Ось воно коли пішло справжнє! — мовив Калугін.— Цього звуку рушничного я чути не можу спокійно, якось, знаєш, за душу бере. Он і "ура",— додав він, прислухаючись до далекого протяжного гудіння сотень голосів: "а-а-а-а-а",— що долинали до нього з бастіону.

— Чиє це "ура"? їхнє чи наше?

— Не знаю, але це вже рукопашна пішла, бо стрільба затихла.

У цей час під вікном, до ґанку, підскакав ординарець офіцер з козаком і зліз з коня.

— Звідки?

— З бастіону. Генерала треба.

— Ходімо. Ну що?

— Атакували ложементи... захопили... французи підвели величезні резерви... атакували наших... було тільки два батальйони,— говорив, засапавшись, той самий офіцер, що приходив увечері, насилу переводячи дух, але зовсім безцеремонно простуючи до дверей.

— Що ж, відступили? — спитав Гальцин.

— Ні,— сердито відповів офіцер,— наспів батальйон — відбили, але полкового командира вбито, офіцерів багато, наказано просити підкріплення...

І з цими словами він з Калугіним пройшов до генерала, куди вже ми не підемо за ним.

Через п'ять хвилин Калугін уже сидів верхи на козацькому коні (і знов з тією особливою quasi козацькою посадкою, в якій, я помічав, усі ад'ютанти вбачають чомусь щось надто приємне) і риссю їхав

О

1 Тут: не справжня, удавана (лат.).

на бастіон, щоб передати туди деякі накази й дочекатися звісток про остаточний результат бою; а князь Гальцин, під впливом того важкого хвилювання, яке справляють звичайно близькі ознаки бою на глядача, що не бере в ньому участі, вийшов на вулицю і без будь-якої мети почав туди й сюди ходити по ній.

6

Юрби солдатів несли на носилках і вели під руки поранених. На вулиці було зовсім темно; тільки рідко, рідко де світилося у вікнах в госпіталі або в офіцерів, що засиділися. З бастіонів долинав той самий гуркіт гармат і рушничної перепалки, і ті самі вогні спалахували на

чорному небі. Зрідка чути було тупіт ординарцевого коня, що проскакував у темряві, стогін пораненого, кроки і гомін носильників чи н"но-чий гомін зляканих жителів, які вийшли на ґаночок подивитися на канонаду.

Серед останніх були і знайомий нам Микита, стара матроска, з якою він помирився вже, і десятилітня дочка її.

— Господи, мати пресвята богородице! — говорила в себе й зітхала стара, дивлячись на бомби, що, як вогненні м'ячики, безперестанку перелітали з одного боку на другий.— Страхіття ж — страхіття ж яке! І-і-хі-хі! Такого й під першу бандировку не було. Ич, де лопнула проклята,— прямо над нашою домівкою в слобідці.

— Ні, це далі, до тітоньки Оринки в сад усе влучають,— сказала дівчинка.

— І де-то, де-то пан мій теперечки? — сказав Микита співуче і ще п'яний трохи.— От уже як я люблю сього пана свого, то й сам не знаю. Він мене б'є,

а все-таки я його страх як люблю. Так люблю, що коли, боронь боже, та вб'ють його грішним ділом, то, чи повірите, тітонько, я опісля цього сам не знаю, що можу заподіяти собі. їй-богу! Вже такий пан, що одне слово! Хіба на сих поміняєш, що тут у карти грають? це що — тьху! — одне слово! — закінчив Микита, по— І казуючи на освітлене вікно панової кімнати, в якій під час відсутності штабс-капітана юнкер Жвадчев-ський покликав до себе на гульню, з нагоди одержання хреста, гостей: підпоручика Угровича і поручика Непшитшетського, того самого, якому треба було йти на бастіон і який був хворий па флюс.

—• А зірочки, зірочки так і котяться,— дивлячись на небо, перервала дівчинка мовчанку, що запала пі— І сля Микитиних слів,— он, он ще скотилась! До чого 1 це так? га, маонько?

— Зовсім розіб'ють хатиночку нашу,— сказала стара, зітхаючи й не відповідаючи на запитання дівчинки.

— А як ми сьогодні з дяечком ходили туди, маонько,— говорила співучим голосом, розбалакавшись, дівчинка,— то величезна така ядро в самій кімнатці біля шафи лежить; вона сінці, видно, пробила та в світлицю і влетіла. Така величезна, що не підіймеш, і

— У кого були чоловіки та гроші, то повиїздили,— говорила стара,— а тут — ох, горе ж, горе, останню хатиночку і ту розбили. Ич як, ич як палить лиходій! Господи, господи!

— А як нам тільки виходити, як одна бомба при-лети-и-гь, як ло-о-опне, як — заси-и-ипле землею, то навіть трохи-трохи нас з дяечком одним оскретком 1 не зачепило.

1 Оскреток — уламок, шматок, осколок.

— Хреста їй за це треба,— сказав юнкер, який разом з офіцерами вийшов у цей час на ґанок подивитися на перепалку.

— Ти сходи до генерала, стара,— сказав поручик Непшитшетський, плещучи її по плечу,— справді.

— Pôjde. na ulice. zobaczyc co tarn nowego ',— додав він, сходячи із східців.

— A my tym czasem napijmy sic wôdki, bo cos dusza w pietu ucieka 2,— сказав, сміючись, веселий юнкер Жвадчевський.

Дедалі більше поранених на носилках і пішки, що підтримували одні одних і голосно розмовляли між собою, зустрічалося князеві Гальцину.

— Як вони підскочили, браточки мої,— казав басом один високий солдат, що ніс дві рушниці за плечима,— як підскочили, як крикнуть: алла, алла! З, то так один на одного й лізуть. Одних б'єш, а інші лізуть — нічого не вдієш. Сила-силенна...

Але на цьому місці розповіді Гальцин спинив його.

— Ти з бастіону?

— Так точно, ваше благородіє.

— Ну, що там було? Розкажи.

О

1 Піду на вулицю побачити, що там нового (польськ.).

2 А ми тим часом випиймо горілки, а то чогось душа в п'яти втікає (польськ.).

3 Наші солдати, воюючи з турками, так звикли до цього крику ворогів, що тепер завжди розповідають, що французи теяі кричать "алла!". (Прим. Л. М. Толстого).

— Та що було? Підступила їх, ваше благородіє, сила, лізуть на вал, та й шабаш. Здоліли зовсім, ваше благородіє!

— Як це здоліли? Та ви ж відбили?

— Де там відбили, коли його вся сила підійшла: перебив усіх наших, а сикурсу 1 не подають. (Солдат помилявся, бо траншея була за нами, але це — дивна особливість, яку кожен може помітити: солдат, поранений у бою, завжди вважає його програним і страшенно кровопролитним).

— Чому ж мені казали, що відбили,— з досадою мовив Гальцин.

У цей час поручик Непшитшетський в темноті, по білому кашкету впізнавши князя Гальцина й бажаючи скористатися з нагоди, щоб поговорити з такою поважною людиною, підійшов до нього.

— Будьте ласкаві, чи не знаєте, що це таке було? — спитав він поштиво, доторкуючись рукою до козирка.

— Я сам розпитую,— сказав князь Гальцин і знов звернувся до солдата з двома рушницями,— може, після тебе відбили? Ти давно звідти?

— Оце зараз, ваше благородіє! — відповів солдат.— Навряд, мабуть, за ним траншея зосталась,— зовсім здолів.

— Ну, як вам не соромно,— віддали траншею. Це жахливо! — мовив Гальцин, засмучений цією байдужістю.— Як вам не соромно! — повторив він, одвертаючись від солдата.

— О! Це жахливий народ! Ви їх не зволите знати,— підхопив поручик Непшитшетський,— я вам скажу, в цих людей ні гордості, ні патріотизму, ні

о

1 Сикурс—від французького secours — підкріплення.

почуття краще не питайте. Ви ось подивіться, оці юрби йдуть, тут же десятої частини нема поранених, а то все асистенти, тільки б піти з бою. Підлі люди! — Соромно так робити, хлопці, соромно! Віддати нашу траншею! — додав він, звертаючись до солдатів.

— Що ж, коли сила! — пробурчав солдат.

— І! ваші благородія,— заговорив у цей час солдат з носилок, порівнявшись з ними,— як же не віддати, коли перебили уважай всіх? Коб то наша сила була, доки й жизні не оддали б... А то що зробиш? Я одного заколов, а тут мене як ударить... О-ох... легше, браточки... рівніше, браточки, рівніше йди... о-о-о! — застогнав поранений.

— Ай справді, здається, багато зайвого люду йде,— сказав Гальцин, спиняючи знов того самого високого солдата з двома рушницями.— Ти чому йдеш? Гей ти, спинися!

Солдат спинився й лівою рукою скинув шапку.

— Куди ти йдеш і чого? — закричав він на нього суворо.— Негід...

Але в цей час зовсім близько підійшовши до солдата, він помітив, що права рука в нього була за обшлагом і в крові вище ліктя.

— Поранений, ваше благородіє!

— Чим поранений?

— Сюди ось, певно, кулею,— сказав солдат, показуючи на руку,— а тут, то не можу й знати, чим голову пробило,— і, нагнувши її, показав закривавлене й злипле волосся на потилиці.

—• А рушниця друга чия?

— Стуцер французький, ваше благородіє, відібрав, та я не пішов би, коб не оцього солдатика провести, а то впаде ще,— додав він, показуючи на солдата, що йшов трохи попереду, спираючись на рушницю й ледве тягнучи й пересовуючи ліву ногу.

#

— А ти куди йдеш, мерзотнику! — крикнув поручик Нешнитшетський на другого солдата, що трапився йому назустріч, бажаючи своєю запопадливістю прислужитися важному князеві. Солдат теж був поранений.

Князю Гальцину раптом страшенно соромно стало за поручика Непшитшетського і ще більше за себе. Він відчув, що червоніє — що рідко з ним траплялося,— одвернувся від поручика і, вже більше не розпитуючи поранених і не стежачи за ними, пішов на перев'язний пункт.

Насилу пробившись на ґанку між пораненими, що йшли пішки, і носильниками, що входили з пораненими й виходили з мертвими, Гальцин увійшов у першу кімнату, глянув і враз мимоволі повернувся назад і вибіг на вулицю. Це було занадто жахливо!

8

Велика, висока темна зала — освітлена тільки чотирма чи п'ятьма свічками, з якими лікарі підходили оглядати поранених,— була буквально повна. Носильники безперестанку вносили поранених, складали їх одного біля одного на підлогу, де вже було так тісно, що нещасні штовхалися й мокли в крові один одного, і йшли по нових. Калюжі крові, які видно було на вільних місцях, гарячкове дихання кількох сотень чоловік і випари робітників з носилками створювали якийсь особливий, важкий, густий, гострий сморід, в якому тьмяно горіли чотири свічки в різних кінцях зали. Гомін різноманітного стогону,

зітхань, хрипіння, що переривався іноді пронизливим криком, лунав по всій кімнаті. Сестри, із спокійними обличчями і з виразом не тих марних жіночих болісно-слізних жалощів, а діяльного практичного співчуття,

то там, то сям, переступаючи через поранених, з ліками, з водою, бинтами, корпією, шмигали між закривавленими шинелями й сорочками. Лікарі, з хмурними обличчями й позакачуваними рукавами, стоячи на колінах перед пораненими, біля яких фельдшери тримали свічки, засовували пальці в рани від куль, обмацуючи їх, і перевертали відбиті повислі члени, незважаючи на жахливий стогін та благання страждальців. Один з лікарів сидів біля дверей за столиком і в ту хвилину, як до кімнати ввійшов Гальцин, записував уже п'ятсот тридцять другого.

— Іван Богаєв, рядовий третьої роти С. полку, fractura femoric complicata— гукав другий з кінця зали, обмацуючи розтрощену ногу.— А переверни його.

— О-ой, батечки мої, рідні ви наші! — кричав солдат, благаючи, щоб його не займали.

— Perforatio capitis 2

— Семен Нефердов, підполковник Н. піхотного полку. Ви трошки потерпіть, полковнику, а то так не можна, я кину,— казав третій, копирсаючи якимсь гачком у голові нещасного підполковника.

— Ай, не треба! Ой, ради бога, швидше, швидше, ради... а-а-а-а!

— Perforatio pectoris...3 Севастян Середа, рядовий... якого полку... а втім, не пишіть: moritur4. Несіть його,— сказав лікар, відходячи від солдата, який, закотивши очі, хрипів уже...

О

1 Ускладнене розтрощення стегна (лат.).

2 Пробиття черепа (лат.).

3 Пробиття грудної порожнини (лат.).

4 Помирає (лаг.).

Чоловік із сорок солдатів-носильників, чекаючи нош перев'язаних у госпіталь і мертвих у каплицю, стояли біля дверей і мовчки, зрідка тяжко зітхаючи, дивилися на цю картину...

• ••••••••.....

9

По дорозі до бастіону Калугін зустрів багато поранених; але, з досвіду знаючи, як у бою недобре впливає на дух людини це видовище, він не тільки не спинявся розпитувати їх, а, навпаки, намагався не звертати на них ніякої уваги. Під горою йому трапився ординарець, який, марш-марш, мчав з бастіону.

— Зобкін! Зобкін! Заждіть хвилинку.

— Ну, що?

— Ви звідки?

— З ложементів.

— Ну, як там? гаряче?

— Пекло, жахливо!

І ординарець помчав далі.

Справді, хоч рушничної стрільби було мало, канонада зав'язалася з новим жаром і запеклістю.

— "Ох, погано!" — подумав Калугін, охоплений якимось неприємним почуттям, і його теж охопило передчуття, тобто думка дуже звичайна — думка про смерть. Але Калугін був не штабс-капітан Михайлов, він був самолюбний і обдарований дерев'яними нервами, те, що називають хоробрий, одно слово. Він не піддався першому почуттю й став підбадьорювати себе. Згадав про одного ад'ютанта, здається Наполео-пового, який, передавши наказа, марш-марш, із закривавленою головою підскочив до Наполеона.

— Vous êtes blessé? 1 — сказав йому Наполеон.

— Je vous demande pardon, sire, je suis tué 2,— і ад'ютант упав з коня й помер на місці.

Йому здалося, що це дуже добре, і він уявив себе навіть трошки цим ад'ютантом, потім ударив коня нагайкою, прибрав ще більш молодечу козацьку посадку, оглянувся на козака, який, стоячи на стременах, рисив за ним, і цілковитим молодцем приїхав до того місця, де треба було злазити з коня. Тут він знайшов чотирьох солдатів, які, посідавши на камінчики, курили люльки.

— Що ви тут робите? — крикнув він на них.

— Пораненого одводили, ваше благородіє, та відпочити присіли,— відповів один з них, ховаючи за спину люльку й скидаючи шапку.

— То-то відпочити! Марш на свої місця, ось я полковому командирові скажу.

І він разом з ними пішов по траншеї на гору, на кожному кроці зустрічаючи поранених. Зійшовши на гору, він повернув у траншею ліворуч і, пройшовши нею кілька кроків, опинився зовсім один. Близесенько від нього продзижчав осколок і вдарився в траншею. Друга бомба знялася перед ним і, здавалося, летіла прямо на нього. Йому раптом стало страшно: він риссю пробіг кроків з п'ять і впав на землю. А коли бомба лопнула, і далеко від нього, йому стало страшенно досадно на себе, і він устав, оглядаючись, чи не бачив хто, як він упав, але нікого не було.

Уже раз забравшись у душу, страх не скоро поступається місцем іншому почуттю; він, що завжди хвалився, ніби ніколи не нагинається, прискореними

О

1 Ви поранені? (Франц.)

2 Вибачте, государю, я вбитий (франц.).

кроками і мало не поповзом пішов по траншеї. "Ох, негаразд! — подумав він, спіткнувшись,— неодмінно уб'ють",— і, почуваючи, як трудно дихалось йому, і як піт виступав по всьому тілу, він дивувався з самого себе, але вже не намагався перемогти своє почуття.

Раптом чиїсь кроки почулися попереду нього. Він швидко розігнувся, підвів голову і, бадьоро побризкуючи шаблею, пішов уже не такими швидкими кроками, як перше. Він не впізнавав себе. Коли він зійшовся із зустрічним саперним офіцером і матросом і перший крикнув йому: "Лягайте!", показуючи на світляну цятку бомби, яка, дедалі ясніше, дедалі швидше наближаючись, гупнула біля траншеї, він тільки трохи й мимоволі, під впливом зляканого крику, нагнув голову і пішов далі.

— Ач, який бравий! — сказав матрос, що спокійнісінько дивився, як падала бомба, і досвідченим оком одразу розрахував, що осколки її не можуть зачепити в траншеї,— і лягати не хоче.

"

Уже кілька кроків тільки залишилося Калугіну перейти через майданчик до бліндажа командира бастіону, як знов на нього найшло затемнення і цей дурний страх; серце забилося дужче, кров ринула до голови, і йому потрібне було зусилля над собою, щоб пробігти до бліндажа.

— Чого ви так засапалися? — мовив генерал, коли він йому передав накази.

— Ішов швидко дуже, ваше превосходительство!

— Чи не хочете вина склянку?

Калугін випив склянку вина й закурив цигарку. Бій уже припинився, тільки сильна канонада тривала з обох боків. У бліндажі сидів генерал командир бастіону та ще чоловік шість офіцерів, серед яких був і Праскухін, і говорили про різні подробиці бою. Сидячи в цій затишній кімнатці, оббитій блакитними шпалерами, з диваном, ліжком, столом, на якому лежать папери, настінним годинником і образом, перед яким горить лампадка, дивлячись на ці ознаки житла й на грубі аршинні балки, що утворювали стелю, і слухаючи постріли, що здавалися слабкими в бліндажі, Калугін рішуче збагнути не міг, як він двічі дозволив перемогти себе такій непрощенній слабкості; він сердився на себе, і йому хотілося небезпеки, щоб знову випробувати себе.

— А ось я радий, що й ви тут, капітане,— сказав він морському офіцерові в штаб-офіцерській шинелі, з великими вусами і Георгієм, він увійшов саме в бліндаж і просив генерала дати йому робітників, щоб

полагодити на його батареї дві амбразури, які було засипано.— Мені генерал наказав довідатися,— вів далі Калугін, коли командир батареї перестав розмовляти з генералом,— чи можуть ваші гармати стріляти по траншеї картеччю?

— Одна тільки гармата може,— похмуро відповів капітан.

— Усе-таки ходіро подивимось. Капітан нахмурився й сердито крякнув:

— Та я цілу ніч там простояв, прийшов хоч відпочити трохи,— сказав він.— Чи не можна вам самим сходити, там мій помічник, лейтенант Карц, вам усе покаже.

Капітан уже шість місяців командував цією однією з найнебезпечніших батарей,— і навіть, коли не було бліндажів, не виходячи, від початку облоги жив на бастіоні і серед моряків мав репутацію хоробрості.

"

Ось тому відмова його надто вразила й здивувала Калугіна.

"От репутації!" — подумав він.

— Ну, то я піду сам, якщо ви дозволите,— сказав він трохи глузливим тоном капітанові, який, проте, не звернув на його слова ніякісінької уваги.

Та Калугін не зміркував, що він різного часу пробув тільки годин з п'ятдесят на бастіонах, тоді як капітан жив там шість місяців. Калугіна ще збуджували марнославство — бажання блиснути, надія на нагороди, на репутацію й принадність ризику; а капітан уже перейшов через усе це — спочатку гоно-рився, хоробрився, ризикував, сподівався на

нагороди та репутації і навіть дістав їх, але тепер уже всі ці спонукальні засоби втратили для нього силу, і він дивився на бій інакше: виконував точно свій обов'язок, але, добре розуміючи, як мало йому лишалося випадковостей життя, після шестимісячного перебування на бастіоні вже не ризикував цими випадковостями без доконечної потреби, тому молодий лейтенант, який з тиждень тому прийшов на батарею і показував тепер її Калугіну, з яким вони без потреби один перед одним висовувалися в амбразури й вилазили на банкети здавався вдесятеро хоробрішим за капітана.

Оглянувши батарею й простуючи назад до бліндажа, Калугін наткнувся в темряві на генерала, який із своїми ординарцями йшов на вишку.

— Ротмістр Праскухін! — сказав генерал.— Сходіть, будь ласка, в правий ложемент і скажіть другому батальйонові М. полку, який там на роботі, щоб він залишив роботу, без шуму вийшов звідти й

1 Банкет — приступок біля бруствера для стріляння І з рушниці.

приєднався б до свого полку, що стоїть під горою в резерві. Розумієте? Самі одведіть до полку. — Слухаю.

І Праскухін риссю побіг до ложементу. Стрільба ставала рідшою.

— Це другий батальйон М. полку? — спитав Праскухін, прибігши до місця й наткнувшись на солдатів, які в мішках носили землю.

— Так точно.

— Де командир?

Михайлов, гадаючи, що питають ротного командира, виліз із своєї ямочки і, вважаючи Праскухіна за начальника, тримаючи руку біля козирка, підійшов до нього.

— Генерал наказав... вам... прошу йти... та швидше... і головне тихіше... назад, не назад, а до резерву,— говорив Праскухін, скоса позираючи в напрямку ворожих вогнів.

Упізнавши Праскухіна, опустивши руку і второпавши, в чому річ, Михайлов передав наказ, і батальйон весело заворушився, забрав рушниці, по-надівав шинелі й рушив.

Хто не пережив, той не може уявити собі тієї насолоди, яку відчуває людина, йдучи після трьох годин бомбардування з такого небезпечного місця, як ложементи. Михайлов, який за ці три години вже кілька разів вважав свій кінець неминучим і кілька разів устиг перецілувати всі образи, що були на ньому, нарешті заспокоївся трохи, під впливом того переконання, що його неодмінно вб'ють і що він уже пе належить цьому світові. Проте, незважаючи ні на

"

що, він насилу стримував свої йоги, щоб вони не бігли, коли він перед ротою, поруч з Праскухіним, вийшов з ложементів.

— До побачення,— сказав йому майор, командир другого батальйону, який залишався в ложементах і з яким вони разом закушували мильним сиром, сидячи в ямочці біля бруствера,— щасливої дороги!

— І вам бажаю щасливо відстояти; тепер, здається, затихло.

Та щойно він устиг сказати це, як ворог, мабуть, помітивши рух у ложементах, став палити чимраз частіше. Наші стали відповідати йому, і знов знялася сильна канонада. Зірки високо, але не яскраво блищали на небі; ніч була темна — хоч в око стрель,— тільки вогні пострілів і розриви бомб вмить освітлювали предмети. Солдати йшли швидко і мимоволі випереджаючи один одного; тільки чути було за безперервним гуркотом пострілів розмірений звук їхніх кроків по сухій дорозі, звук багнетів, що стикалися один з одним, або зітхання й молитву якого-небудь полохливого солдатика: "Господи, господи! .що це таке!" Інколи чути було стогін пораненого і крики: "Носилки!" (В роті, якою командував Михайлов, від самого лиш артилерійського вогню вибуло за ніч двадцять шість чоловік). Спалахкувала блискавка на темному далекому обрії, вартовий з бастіону гукав: "Гарма-ата!", і ядро, дзижчачи над ротою, зривало землю й підкидало каміння.

"Чорт побери! як вони повільно йдуть,— думав Праскухін, безперестанку оглядаючись назад, ступаючи біля Михайлова,— справді, краще побіжу вперед, я ж уже передав наказ... А втім, ні, бо ж ця тварюка може розказувати потім, що я боягуз, майже так само, як я вчора про нього розказував. Що буде, те й буде — піду поруч".

"І чого він іде зі мною,— думав, з свого боку, Михайлов,— скільки я не помічав, він завжди приносить нещастя; ось вона ще летить прямо сюди, здається".

Пройшовши кількасот кроків, вони зіткнулися з Калугіним, який, бадьоро побризкуючи шаблею, йшов до ложементів з тим, щоб, за наказом генерала, довідатись, як посунулися там роботи. Але, зустрівши Михайлова, він подумав, що, як мати йому самому під цим страшним вогнем іти туди, чого й не було йому наказано, він може розпитати все докладно в офіцера, який був там. І справді, Михайлов докладно

розповів про роботи, хоч під час розповіді й немало потішив Калутіна, який, здавалося, ніякої уваги не звертав на постріли,— тим, що

за кожним снарядом, який іноді падав і надто далеко, присідав, нагинав голову та все запевняв, що "це прямо сюди".

— Дивіться, капітане, це прямо сюди,— мовив, жартуючи, Калугін і штовхаючи Праскухіна. Пройшовши ще трохи з ними, він повернув у траншею, що вела до бліндажа. "Не можна сказати, щоб він був дуя?е хоробрий, цей капітан",— подумав він, входячи в двері бліндажа.

— Ну, що новенького? — спитав офіцер, що, вечеряючи, сам сидів у кімнаті.

— Та нічого, здається, що вже більше бою не буде.

— Як не буде? навпаки, генерал оце знову пішов на вишку. Іще полк прийшов. Та ось вона, чуєте? знов почалася рушнична. Ви не йдіть. Чого вам? — додав офіцер, помітивши рух, який зробив Калугін.

"А мені, по-справжньому, неодмінно треба там бути,— подумав Калугін,— та я ж і так сьогодні часто наражався на небезпеку. Сподіваюся, що я потрібний не для самої лиш chair a сапоп" '.

— І справді, я їх краще тут почекаю,— сказав

він.

Дійсно, хвилин через двадцять генерал повернувся разом з офіцерами, що були при ньому; серед них був і юнкер барон Пест, але Праскухіна не було. Ложементи було відбито й захоплено нами.

Діставши докладні відомості про бій, Калугін разом з Пестом вийшов з бліндажа.

❖

1 гарматне м'ясо (франц.).

11

— У тебе шинеля в крові: невже ти бився врукопашну? — спитав його Калугін.

— Ох, брате, жахливо! можеш собі уявити...— І Пест почав розказувати, як він вів свою роту, як ротного командира було вбито, як він заколов француза і що, якби не він, то нічого б не було і т. д.

Основи цієї розповіді, що ротного командира було вбито і що Пест убив француза, були правдиві; але, переказуючи подробиці, юнкер вигадував і хвастав.

Хвастав він мимоволі, бо під час усього бою перебував у якомусь тумані й забутті до такої міри, що все, що трапилось, здавалося йому таким, що трапилося десь, колись і з кимось, дуже природно, він намагався відтворити ті подробиці з вигідного для себе боку. Але ось як це було насправді.

Батальйон, до якого прикомандирований був юнкер для вилазки, годин зо дві під вогнем стояв біля якоїсь стінки; потім батальйонний командир попереду сказав щось, ротні командири заворушилися, батальйон рушив, вийшов з-за бруствера і, пройшовши кроків сто, спинився, вишикувавшись у ротні колони. Пестові сказали, щоб він став на правому фланзі другої роти.

Зовсім не усвідомлюючи, де і чого він був, юнкер став на місце і, з мимоволі стриманим диханням і холодним дрожем, що пробігав по спині, безтямно дивився вперед у темну далечінь, дожидаючи чогось страшного. Йому, зрештою, не так страшно було, бо стрільби не було, як дико, дивно було подумати, що він був поза фортецею, в полі. Знову батальйонний командир спереду сказав щось. Знову пошепки

заговорили офіцери, передаючи накази, і чорна стіна першої роти враз опустилася. Наказане було лягти.

"

Друга рота лягла теж, і Пест, лягаючи, наколовся рукою на якусь колючку. Не ліг тільки сам командир другої роти, його невисока постать, з вийнятою шпагою, якою він вимахував, не перестаючи говорити, рухалася перед ротою.

— Хлопці! дивись, молодцями в мене! З рушниць не палити, а багнетами їх, бестій. Коли я крикну "ура!" — за мною і не відставати... Дружніше, головне діло... покажемо себе, не дамо собі в кашу наплювати, га, хлопці? За царя, за батюшку,— говорив він, пересипаючи свої слова лайками і страшенно вимахуючи руками.

— Як прізвище нашого ротного командира? — спитав Пест у юнкера, що лежав поруч нього.— Який він хоробрий!

— Атож, як у бій, завжди — як чіп, — відповів юнкер,— Лисинковський його прізвище.

У цей час перед самою ротою вмить спалахнуло полум'я, розлігся жахливий тріск, оглушив усю роту, і високо в повітрі зашурхотіли камінці та осколки (принаймні секунд через п'ятдесят один камінець упав згори й відбив ногу солдатові). То була бомба з елеваційного станка ', і те, що вона влучила в ногу, свідчило, що французи помітили колону.

— Бомбами пускати! сучий сину... Дай тільки добратися, тоді спробуєш багнета тригранного російського, проклятий! — заговорив ротний командир так голосно, що батальйонний командир мусив наказати йому мовчати й не галасувати так багато.

Слідом за цим перша рота встала, за нею друга — наказано було взяти рушниці напереваги, і батальйон пішов уперед. Песта охопив такий страх, що він зовсім не пам'ятав, чи довго? куди? і хто, нащо? Він ішов, як п'яний. Але раптом з усіх боків заблищали мільйони вогнів, засвистіло, затріщало щось; він закричав і побіг кудись, бо всі бігли і всі кричали. Потім він спіткнувся і впав на щось — то був ротний командир (якого було поранено попереду роти і, вважаючи юнкера за француза, схопив його за ногу). Потім, коли він вирвав ногу й підвівся, на нього в темряві спиною налетів якийсь чоловік і мало знову не збив з ніг, другий чоловік кричав: "Коли його! чого дивишся?" Хтось узяв руїнницю і віткнув багнет у щось м'яке. "Ah! Dieu!" 2 — закричав хтось страшним, пронизливим голосом, і тепер тільки Пест зрозумів, що він заколов француза.

Холодний піт виступив у нього по всьому тілу, він затрусився, як у пропасниці, і кинув рушницю. Та це тривало тільки одну мить; йому відразу ж спало в

О

1 Елевaційний станок — гарматний станок, пристосований для стрільби під великими кутами підвищення.

2 О господи! (Франц.) голову, що він герой. Він схопив рушницю і разом з юрбою, горланячи "ура", побіг геть від убитого француза, з якого зразу я; солдат став стягати чоботи. Пробігши кроків з двадцять, він прибіг у траншею. Там були наші та батальйонний командир.

— А я заколов одного! — сказав він батальйонному командирові.

— Браво, бароне.....

— А знаєш, Праскухіна вбито,— мовив Пест, проводячи Калугіна, який ішов додому.

— Не може бути!

— Чому ж, я сам його бачив.

— Прощавай, усе-таки мені треба швидше.

"Я ДУЯЇЄ радий,— думав Калугін, повертаючись додому,— вперше на моє чергування щастя. Чудесний бій, я — живий і цілий, подання будуть прекрасні, і неодмінно ж золота шабля. Та, зрештою, я й гідний її".

Доповівши генералові все, що треба було, він прийшов у свою кімнату, де, вже давно повернувшись і чекаючи його, сидів князь Гальцин, читаючи "Splendeur et misères des courtisanes" яку знайшов на столі в Калугіна.

О

1 Одна з тих любих книшок, яких розвелося така сила останнім часом і які набули особливої популярності чомусь серед нашої молоді. (Прим. Л. М. Толстого). Мовиться про роман Бальзака "Розкоші та злидні куртизанок".— Ред.

З дивною насолодою Калугін відчув себе вдома, поза небезпекою, і, надівши нічну сорочку, лежачи в постелі, трохи опісля розповів Гальцину подробиці бою, переказуючи їх надто природно,— з того погляду, з якого ці подробиці доводили, що він, Калугін, дуже розумний і хоробрий офіцер, на що, мені здається, зайвим було б патякати, бо всі це знали й не мали ніякого права й приводу сумніватися, окрім хіба що покійника ротмістра Праскухіна, який, хоч, бувало, вважав за щастя ходити під руку з Калугіним, учора тільки по секрету розказував одному

приятелеві, що Калугін дуже хороший чоловік, але, між нами кажучи, страшенно не любить ходити на бастіони.

Тільки що Праскухін, ідучи поруч Михайлова, розійшовся з Калугіним і, підходячи до менш небезпечного місця, починав уже оживати трохи, як він побачив блискавку, що креснула позад нього, почув крик вартового: "Маркела!" — і слова одного з солдатів, що йшли позаду: "Якраз на батальйон прилетить!"

Михайлов озирпувся: світляна цятка бомби, здавалося, спинилась на своєму зеніті — в тому положенні, коли ніяк не можна визначити її напрямку. Але це тривало тільки мить: бомба дедалі швидше, дедалі ближче, так що вже видно було іскри трубки й чути фатальне посвистування, опускалася прямо в середину батальйону.

— Лягай! — крикнув чийсь зляканий голос.

Михайлов упав на живіт. Праскухін мимоволі зігнувся до самої землі й зажмурився; він чув тільки, як бомба десь дуже близько гупнула на тверду землю. Минула секунда, що видалася за годину,— бомби не рвало. Праскухін злякався, чи не даремно він сполохався,— може, бомба впала далеко і йому тільки здавалося, що трубка шипить отут. Він розплющив очі

і з самолюбним вдоволенням побачив, що Михайлов, якому він винен дванадцять з половиною карбованців, набагато нижче і біля самих ніг його, нерухомо, притиснувшись до нього, лежав на животі. Але враз очі його на мить зустрілися з світляною трубкою бомби, що крутилася за аршин від нього.

Жах — холодний жах, який виключав усі інші думки й почуття, охопив усю істоту його; він затулив обличчя руками і впав на коліна.

Минула ще секунда — секунда, за яку цілий світ почуттів, думок, надій, спогадів промайнув у його уяві.

"Кого вб'є — мене чи Михайлова? Чи обох разом? А коли мене, то куди? в голову, тоді всьому кінець; а якщо в ногу, то відріжуть, і я попрошу, щоб неодмінно з хлороформом,— і я можу ще живий зостатися. А може, самого Михайлова вб'є, тоді я розказуватиму, як ми поряд ішли, і його вбило і мене кров'ю забризкало. Ні, до мене ближче — мене".

І він згадав про дванадцять карбованців, які був винен Михайлову, згадав ще про один борг у.Петербурзі, який давно треба було заплатити; циганський мотив, що він його співав увечері, спав йому в голову; жінка, яку він кохав, з'явилася йому в уяві, в очіпку, з ліловими стрічками; чоловік, який образив його п'ять років тому і якому він не віддячив за образу, згадався йому, хоч разом, нероздільно з цими й тисячами інших спогадів, почуття теперішнього — чекання смерті й жаху — ні на мить не покидало його. "Зрештою, може, не лопне",— подумав він і з одчайдушною рішучістю хотів розплющити очі. Але цієї миті, ще крізь заплющені повіки, очі його вразив червоний вогонь, із страшним тріскогом щось штовхнуло його в середину грудей; він побіг кудись, спіткнувся об шаблю, що потрапила під ноги, і впав на бік.

"Слава богу! Я тільки контужений",— було його першою думкою, і він хотів руками доторкнутися до грудей,—але руки його здавалися прив'язаними, і якісь лещата стискували голову. В очах йому шмигали солдати — і він підсвідомо лічив їх: "Один, два, три солдати, а ось у підтиканій шинелі офіцер",— думав він; потім блискавка спалахнула в його очах, і він думав, з чого це вистрелили: з мортири чи з гармати? Мабуть, з гармати; а ось іще вистрелили, а ось іще солдати — п'ять, шість, сім солдатів, ідуть усі мимо. Йому раптом стало страшно, що вони розчавлять його; він хотів крикнути, що він контужений, але рот був такий сухий, що язик прилип до піднебіння, і жахлива спрага мучила його. Він відчував, як мокро було у нього біля грудей — це відчуття мокроти нагадувало йому про воду, і йому хотілося б навіть випити те,

чим це було мокре. "Мабуть, я до крові розбився, як упав",— подумав він і, чимраз більше піддаючись страхові, що солдати, які все шмигали мимо, розчавлять його, він зібрав усі сили й хотів закричати: "Візьміть мене!",— але замість цього застогнав так жахливо, що йому страшно стало, слухаючи себе. Потім якісь червоні вогні застрибали йому в очах,— і йому здалося, що солдати кладуть на нього каміння; вогні все стрибали дедалі рідше, каміння, яке на нього накладали, душило його дедалі більше. Він зробив зусилля, щоб розсунути каміння, витягся і вже більше нічого не бачив, не чув, не думав і не відчував. Він був убитий на місці осколком у середину грудей.

13

Михайлов, побачивши бомбу, упав на землю й так само зажмурився, так само двічі розплющував і заплющував очі і так само, як Праскухін, безмірно багато передумав і відчув за ці дві секунди, під час яких бомба лежала нерозірвана. Він подумки молився богу і все правив своє: "Хай буде воля твоя! І чого я пішов у військову службу,— разом з тим думав він,— та ще перейшов у піхоту, щоб брати участь у кампанії; чи не краще було мені залишатися в уланському полку в місті Т., проводити час з моїм другом, Наташею!., а тепер ось що!" І він почав лічити: раз, два, три, чотири, загадуючи, що коли розірве в парне число, то він буде живий, а непарне — то буде вбитий. "Всьому кінець! — убитий!" — подумав він, коли бомбу розірвало (він не пам'ятав, у парне число чи непарне), і він відчув удар і лютий біль у голові. "Господи, прости мої гріхи!",— промовив він, сплеснувши руками, підвівся трохи і без пам'яті впав навзнак.

Перше відчуття, коли він опритомнів, була кров, яка текла по носу, і біль в голові, що ставав значно меншим. "Це душа відходить,— подумав він,— що буде там? Господи! Прийми дух мій з миром. Тільки одно дивно,— міркував він,— що, вмираючи, я так виразно чую кроки солдатів і звуки пострілів".

— Давай носилки — гей! ротного вбило! — крикнув у нього над головою голос, що його він мимоволі впізнав за голос барабанщика Ігнатьєва.

Хтось узяв його за плечі. Він спробував розплющити очі і побачив над головою темно-синє небо, групи зірок і дві бомби, що летіли над ним, наздоганяючи одна одну, побачив Ігнатьєва, солдатів з носилками й рушницями, вал, траншеї і раптом повірив, що він іще не на тому світі.

Він був каменем легко поранений у голову. Найперше враження його був начебто жаль: він так був добре й спокійно приготувався до переходу туди, що на нього прикро вплинуло повернення до дійсності, з бомбами, траншеями, солдатами — кров'ю; друге враження його була несвідома радість, що він живий, і третє — страх і бажання піти швидше з бастіону. Барабанщик хусткою зав'язав голову своєму командирові і, взявши його під руку, повів до перев'язного пункту.

"Куди й чого я йду все-таки? — подумав штабс-капітан, коли він отямився трохи.— Мій обов'язок залишатися з ротою, а не йти вперед, тим більше, що й рота незабаром вийде з-під вогню,— шепнув йому якийсь голос,— а з раною залишитися в бою — неодмінно нагорода.

— Не треба, братику,— сказав він, вириваючи руку від послужливого барабанщика, котрому, головне, самому хотілося швидше вибратися звідси,— я не піду на перев'язний пункт, я зостануся з ротою.

І він повернув назад.

— Вам би краще перев'язатися, ваше благородіє, як слід,— сказав несміливий Ігнатьєв,— це ж згарячу вона тільки показує, що нічого, а то коли б гірше не зробити, бо ж тут он яка жарня йде... справді, ваше благородіє.

Михайлов спинився на хвилину, вагаючись, і, здається, послухався б ради Ігнатьєва, коли б не згадалася йому сцена, яку він на днях бачив на перев'язному пункті; офіцер з малою подряпинкою на руці прийшов перев'язуватися, і лікарі посміхалися, дивлячись на нього, і навіть один — з бакенбардами,

сказав йому, що він аж ніяк не помре від цієї рани і що виделкою можна болючіше вколотися. "Може, так само недовірливо посміхнуться і на мою рану, та ще скажуть що-небудь,— подумав штабс-капітан і рішуче, незважаючи на доводи барабанщика, пішов назад до роти.

— А де ординарець Праскухін, що йшов зо мною? — спитав вій прапорщика, який вів роту, коли вони зустрілися.

— Не знаю, вбито, здається,— неохоче відповів прапорщик, який, між іншим, був дуже невдоволе-ний, що штабс-капітан вернувся і тим позбавив його приємності сказати, що він сам-один офіцер залишився в роті.

— Убито чи поранено? Як же ви не знаєте, адже він з нами йшов. І чому ви його не взяли?

— Де вже було його брати, коли жарня така!

— Ох, як же це ви, Михаиле Івановичу,— сказав Михайлов сердито,— як же кинути, якщо він живий; та хоч і вбитий, то все ж тіло треба було взяти,— як хочете, адже він генералів ординарець і ще живий, може.

— Де живий, коли я вам кажу, що сам підходив і бачив,— сказав прапорщик.— Та що ви! тільки б своїх виносити. Ои, стерво! ядрами став тепер пускати,— додав він, присідаючи. Михайлов теж присів і схопився за голову, яка від руху страшенно заболіла в нього.

— Ні, неодмінно треба сходити взяти: може, він ще живий,— сказав Михайлов.— Це паш обов'язок, Михаиле Івановичу!

Михайло Іванович не відповів.

"От якби він був добрий офіцер, він узяв би тоді, а тепер треба солдатів посилати самих; а й посилати як? під цим страшним вогнем можуть убити задарма",— думав Михайлов.

— Хлопці! Треба сходити назад — узяти офіцера, що поранений там, у канаві,— сказав він не дуяїе голосно і владно, почуваючи, як неприємно буде солдатам виконувати цей наказ,— і справді, тому що він ні до кого на ім'я не звертався, ніхто не вийшов, щоб виконати його.

— Унтер-офіцер! Іди сюди.

Унтер-офіцер, ніби не чуючи, і далі йшов на своєму місці.

"І справді, може, він уже помер і не варто даремно наражати людей на небезпеку, а винен тільки я, що не подбав. Сходжу сам, довідаюсь, чи живий він. Це мій обов'язок",— сказав сам собі Михайлов.

— Михаиле Івановичу! Ведіть роту, а я вас дожену,— сказав він і, одною рукою підібравши шинелю, другою рукою доторкуючись безперестанку до образка Митрофанія-угодника, в якого він особливо вірив, майже поповзом і тремтячи від страху, риссю побіг по траншеї.

Переконавшись у тому, що товариш його був убитий, Михайлов, так само сопучи, присідаючи й придержуючи рукою пов'язку, що зсунулась, і голову, що дуже починала боліти йому, поплентався назад. Батальйон уже був під горою на місці, куди майже не сягали постріли, коли Михайлов догнав його. Я кажу: майже не сягали постріли, бо зрідка залітали й сюди випадкові бомби (осколком однієї цієї ночі вбито капітана, котрий сидів під час бою в матроській землянці).

"Однак треба буде завтра сходити на перев'язний пункт записатися, — подумав штабс-капітан, в той час як фельдшер, що прийшов, перев'язував його,— це допоможе в нагороді".

14

Сотні свіжих закривавлених тіл людей, дві години тому сповнені різноманітних високих і дрібних надій і бажань, із задубілими руками й ногами лежали на росяній квітучій долині, що відокремлювала бастіон від траншеї, і на рівній підлозі каплиці Мертвих у Севастополі; сотні людей — з прокльонами й молитвами на пересохлих вустах — повзали, перевертались і стогнали,— одні між трупами на квітучій долині, інші на носилках, на ліжках і на закривавленій підлозі перев'язного пункту; а все так само, як і раніше, загорілася зірниця над Сапун-горою, зблідли мерехтливі зірки, потяг білий туман з шумливого темного моря, зайнялася червона зоря на сході, порозбігалися багряні довгі хмарки по світло-блакитному обрію, і все так само, як в попередні дні, обіцяючи радість, любов і щастя всьому пробудженому світові, випливало могутнє, прекрасне світило.

15

Другого дня ввечері знову єгерська музика грала на бульварі, і знов офіцери, юнкери, солдати і молоді жінки святково гуляли біля павільйону і по нижніх алеях з квітучих духмяних білих акацій.

Калугін, князь Гальцин та якийсь полковник ходили під руки біля павільйону й говорили про вчорашній бій. Головною провідною ниткою розмови, як це завжди буває в таких випадках, був не сам бій, а та участь, яку брав, і хоробрість, яку виявив у бою той, що розповідав. Обличчя й звук їхніх голосів мали серйозний, майже печальний вираз, начебто втрати вчорашнього дня дуже зворушували й смутили кожного, але, сказати по-правді, тому що ніхто з них не втратив дуже близької людини (та чи й бувають у військовому побуті дуже близькі люди?), цей

вираз печалі був вираз офіційний, що його вони лише вважали за обов'язок виявляти. Навпаки, Калугін і полковник були б ладні щодня бачити такий бій, з тим щоб тільки щоразу одержувати золоту шаблю і генерал-майора, незважаючи на те що вони були прекрасні люди. Я люблю, коли називають недолюдком якогось завойовника, що заради свого честолюбства винищує мільйони. Та спитайте по совісті прапорщика Петрушова й підпоручика Антонова і т. д., кожен з них маленький Наполеон, маленький^ недолюдок і хоч зараз ладен затіяти бій, убити чоловік із сотню для того тільки, щоб дістати ще одну зірочку або третину платні.

— Ні, вибачте, говорив полковник,— спершу почалося на лівому фланзі. Я ж був там.

— А може,— відказував Калугін,— я більше був на правому; я двічі туди, ходив: один раз розшукував генерала, а другий раз так, подивитися ложементи пішов. От де гаряче було.

— Та вже, певно, Калугін знає,— сказав полковникові князь Гальцин, — ти знаєш, мені сьогодні В... про тебе говорив, що ти молодець.

— Втрати тільки, втрати жахливі,— мовив полковник тоном офіційної печалі,— у мене в полку чотириста чоловік вибуло.— Дивно, як я живий вийшов звідти.

У цей час назустріч цим панам, на другому кінці бульвару, з'явилася лілувата постать Михайлова на стоптаних чоботях і з пов'язаною головою. Він дуже зніяковів, побачивши їх: йому згадалося, як він учора присідав перед Калугіним, і спало на думку, як би вони не подумали, що він прикидається пораненим. Отож якби ці пани не дивилися на нього, то він збіг би вниз і пішов би додому з тим, щоб не виходити доти, поки можна буде зняти пов'язку.

— Il fallait voir dans quel état je l'ai rencontré hier sous le feu — усміхнувшись сказав Калугін у той час, коли вони сходились.

— Що, вас поранено, капітане? — сказав Калугін з посмішкою, яка означала: "Що, ви бачили мене вчора? який я?"

— Еге, трошки, каменем,— відповів Михайлов, червоніючи і з виразом на обличчі, який говорив: "Бачив і признаюсь, що ви молодець, а я дуже, дуже нікчемний".

— Est-ce que le pavillon est baissé deja? 2 — спитав князь Гальцин знов із своїм гордовитим виразом, дивлячись на кашкет штабс-капітана і не звертаючись ні до кого зосібна.

— Non pas encore 3,— відповів Михайлов, якому хотілося показати, що він знає й поговорити по-французькому.

о

1 Треба було бачити, в якому стані я його зустрів учора під огнем (франц.).

2 Хіба прапор уже спущено? (Франц.)

3 Ні, ще (франц.).

— Невже триває ще перемир'я? — сказав Гальцин, ввічливо звертаючись до нього по-російському і тим кажучи,— як це здалося штабс-капітанові,— що вам, мабуть, важко буде говорити по-французькому, то чи не краще вже просто?.. І з цим ад'ютанти оді-йшли від нього.

Штабс-капітан, так само як і вчора, відчув себе надзвичайно самітним і, розкланявшись з різними панами — з одними не бажаючи сходитися, а до інших не наважуючись підійти,— сів біля пам'ятника Казарському 1 і закурив цигарку.

Барон Пест теж прийшов на бульвар. Він розказував, що був на перемир'ї й розмовляв з французькими офіцерами, що нібито один французький офіцер сказав йому: "S'il n'avait pas fait clair encore pendant

O

1 Казарськпй О. І. (1797—1833) — командир судна "Меркурий", уславився боєм з двома турецькими кораблями в 1829 році. На пам'ять про цен бій поставлено було пам'ят-І ник на Малому бульварі в Севастополі.

une demi-heure, les embuscades auraient ete reprises" — і як він відповідав йому: "Monsieur! je ne dis pas non, pour ne pas vous donner un démenti" 2, і як це добре він сказав і т. д.

А по суті, хоч і був на перемир'ї, він не встиг сказати там нічого дуже розумного, хоч йому і дуже хотілося поговорити з французами (бо ж це страшенно весело говорити з французами). Юнкер барон Пест ходив по лінії та все питав французів, які були близько до нього: "De quel régiment êtes-vous?" 3. Йому відповідали — та й тільки. А коли він зайшов далеченько за лінію, то французький вартовий, і гадки не маючи, що цей солдат знає по-французькому, в третій особі вилаяв його: "Il vient regarder nos

travaux ce sacré c....." 4 — сказав він. Внаслідок чого,

не знаходячи більше цікавості на перемир'ї, юнкер барон Пест поїхав додому і вже дорогою придумав ті французькі фрази, які тепер розказував. На бульварі були і капітан Зобов, який голосно розмовляв, і

капітан Обжогов у розшарпаному вигляді, і артилерійський капітан, який ні перед ким не запобігає, і щасливий у коханні юнкер, і всі ті самі вчорашні особи, і все з тими самими вічними спонуками брехні, гоноровитості й легковажності. Не хватало тільки Праскухіна, Нефердова і ще декого, про яких тут навряд чи пам'ятав і думав хто-небудь тепер, коли тіла їхні ще не встигли бути омиті, прибрані й закопані в землю, і про яких через місяць так само

О

1 Якби ще півгодини було темно, ложементи були б удруге взяті (франц.).

2 Я не кажу ні, тільки щоб вам не перечити (франц.).

3 Якого ви полку? (Франц.)

4 Він іде дивитися наші роботи, цей проклятий с...

забудуть батьки, матері, дружини, діти, якщо вони були або не забули про них раніше.

— А я його не впізнав був, старого,— каже солдат на прибиранні тіл, за плечі підводячи перебитий у грудях труп з величезною роздутою головою, почорнілим лискучим обличчям і вивернутими зіницями,— під спину берись, Морозко, а то коли б не перервався. Ач, дух бридкий!

"Ач, дух бридкий!" — оце все, що лишилося між людьми від цього чоловіка.

На нашому бастіоні і на французькій траншеї виставлено білі прапори, і між ними в квітучій долині купками лежать без чобіт, у сірій і в синій одежі, спотворені трупи, що їх зносять робітники і накладають на вози. Жахливий, важкий дух мертвого тіла сповнює повітря. З Севастополя і з французького табору юрби людей висипали дивитися на це видовище і з жадібною й прихильною цікавістю пориваються одні до одних.

Послухайте, про що говорять між собою ці люди.

Ось у колі росіян і французів, що зібралися біля нього, молоденький офіцер, який хоч погано, але досить добре, щоб його розуміли, розмовляє по-французькому, роздивляється гвардійську сумку.

— Е сесі пуркуа се уазо ісі? 1 — каже він.

— Parce que c'est une giberne d'un regiment de la garde, monsieur, qui porte l'aigle impérial2.

о

1 Чому цей птах тут? (Франц.)

2 Тому що це сумка гвардійського полку; у нього імператорський орел (франц.).

— Е ву де ла гард? 1

— Pardon, monsieur, du sixième de ligne 2.

— Е сесі у аште? 3 — запитує офіцер, показуючи на дерев'яну жовту сигарницю4, в якій француз курить цигарку.

— A Balaclave, monsieur! C'est tout simple — en bois de palme 5.

Жолі!6 — каже офіцер, керований у розмові не так власним бажанням, як тими словами, що їх він знає.

— Si vous voulez bien garder cela comme souvenir de celle rencontre, vous m'obligerez 7.— І ввічливий француз видуває цигарку й подає офіцерові сигарницю з маленьким поклоном. Офіцер дає йому свою, і всі присутні в групі, як французи, так і росіяни, здаються дуже вдоволеними і всміхаються.

Ось піхотний меткий солдат, у рожевій сорочці й шинелі наопашки, в супроводі інших солдатів, які, руки за спиу, з веселими, допитливими обличчями, стоять за ним, підійшов до француза й попросив у нього вогню запалити люльку. Француз розпалює, розколупує люльку і висипає вогню росіянинові.

— Тютюн бун,~ каже солдат у рожевій сорочці, і глядачі всміхаються.

О

1 А ви з гвардії? (Франц.)

2 Ні, пробачте, пане, з шостого лінійного (франц.).

3 А де це купили? (Франц.)

4 Сигарниця — мундштук.

У Балаклаві, пане! Це дрібничка — з пальмового дерева (франц.).

6 Гарна! (Франц.)

7 Ви мені зробите приємність, коли залишите собі цю річ па спогад про нашу зустріч (франц.).

— Oui, bon tabac, tabac turc,— каже французу,— et chez vous tabac russe? bon? 1

— Рус бун,— каже солдат у рожевій сорочці, причому присутні аж заходяться від сміху.— Франсе нема бун, бонжур, мусье! — каже солдат у рожевій сорочці, одразу вже випускаючи весь свій заряд знання мови, плескає француза по животу й сміється. Французи теж сміються.

— Ils ne sont pas jolis ces bêtes de russes 2,— каже один зуав 3 з юрби французів.

— De quoi de ce qu'ils rient donc? 4 — каже другий чорний, з італійською вимовою, підходячи до наших.

— Кафтан бун,— каже меткий солдат, роздивляючись вишиті поли в зуава, і знову сміються.

— Ne sortez pas de la ligne, à vos places, sacré

nom.....5 — кричить французький капрал, і солдати

з видимим невдоволенням розходяться.

А ось' у колі французьких офіцерів наш молодий кавалерійський офіцер так і розсипається французьким перукарським жаргоном. Мовиться про якогось comte Sazonoff, que j'ai beaucoup connu, monsi'eur 6,— каже французький офіцер з одним еполетом,— c'est un de ces vrais comtes russes, comme nous les aimons 7.

О

1 Атож, добрий тютюн, турецький тютюн,— а у вас російський тютюн добрий? (Франц.)

2 Вони некрасиві, ці російські скотиняки (франц.).

3 Зуави — французькі колоніальні війська, організовані в 30-х роках XIX ст. в Південній Африці з місцевого населення і добровольців французів.

4 Чого це вони сміються? (Франц.)

6 Не виходьте за лінію, по місцях, чорт побери.....(Франц.)

6 графа Сазонова, якого я добре знав, пане.

7 Це один із справжніх російських графів, з тих, яких ми любимо (франц.).

— Il y a un Sazonoff que j'ai connu,— каже кавалерист,— mais il n'est pas comte, a moins que je sache, un petit brun de votre âge a peu près '.

— C'est ça, monsieur, c'est lui. Oh, que je voudrais le voir ce cher comte. Si vous le voyez, je vous pris bien de lui faire mes compliments. Capitaine Latour 2,— каже він, вклоняючись.

— N'est ce pas terrible la triste besogne, que nous faisons? Ça chauffait cette nuit, n'est-ce pas? 3 — каже кавалерист, бажаючи підтримати розмову й показуючи на трупи.

— Oh, monsieur, c'est affreux! Mais quels gaillards vos soldats, quels gaillards! C'est un plaisir que de se battre contre des gaillards comme eux4.

— Il faut avouer que les vôtres ne se mouchent pas du pied non plus 5,— каже кавалерист, вклоняючись і уявляючи собі, що він дуже гарний. Але досить.

Подивіться краще на цього десятирічного хлопчика, який у старому, мабуть, батьковому, картузі, в черевиках на босу ногу та в нанкових штанцях, що тримаються на одній підтяжці, з самого початку перемир'я вийшов за вал і все ходив по видолинку, з тупою цікавістю дивлячись на французів і на трупи,

О

1 Я знав одного Сазонова, але він, наскільки я знаю, не граф, невеликий на зріст, брюнет, приблизно вашого віку (франц.).

2 Це так, це він. О, як я хотів би зустріти цього милого графа. Якщо ви його побачите, дуже прошу передати йому моє вітання. Капітан Латур (франц.).

3 А чи не жахливе оце сумне діло, яким ми займаємось? Гаряче було минулої ночі, правда? (Франц.)

4 О, це жахливо! Але які молодці ваші солдати, які молодці! Приємно битися з такими молодцями! (Франц.)

5 Треба признатися, що й ваші не ликом шиті (франц.).

що лежали на землі, і зривав польові блакитні квітки, якими усіяна ця згубна долина. Повертаючись додому з великим букетом, він, затуливши носа від духу, який наносило на нього вітром, спинився біля купки знесених тіл і довго дивився на один страшний безголовий труп, що був ближче до нього. Постоявши досить довго, він ступив ближче й доторкнувся ногою до простягнутої задубілої руки трупа. Рука хитнулася трохи. Він торкнув її ще раз і дужче. Рука хитнулася й знову

стала на своє місце. Хлопчик раптом скрикнув, сховав обличчя в квітки і скільки сили побіг звідти до фортеці.

Так, на бастіоні й на траншеї виставлено білі прапори, квітуча долина повна смердючих тіл, прекрасне сонце спускається до синього моря, і синє море, колихаючись, блищить на золотому промінні сонця. Тисячі людей товпляться, дивляться, розмовляють і всміхаються одне одному. І ці люди — християни, що визнають один великий закон любові й самозречення, дивлячись на те, що вони зробили, з каяттям не впадуть раптом на коліна перед тим, хто, давши їм життя, вклав у душу кожного, разом із страхом смерті, любов до добра й прекрасного, і з сльозами радості й щастя не обіймуться, як брати? Ні! Білі ганчірки сховано — і знову свистять знаряддя смерті й страждань, знову ллється невинна кров і чути стогін і прокльони.

Ось я й сказав, що хотів сказати цього разу. Але тяжкі роздуми опановують мене. Може, не треба було говорити цього, може, те, що я сказав, належить до однієї з тих злих істин, які, позасвідомо, криючись в душі кожного, не мають бути висловлені, щоб не зробитися шкідливими, як осад вина, якого не треба збовтувати, щоб не зіпсувати його.

I

Де вияв зла, якого треба уникати? Де вияв добра, яке треба наслідувати в цій повісті? Хто злочинець, хто герой її? Всі гарні і всі погані.

Ні Калугін із своєю блискучою хоробрістю (bravoure de gentilhomme:) і марнославством, рушієм усіх вчинків, ні Праскухін, легковаяший, безневинний, хоч і загинув у борні за віру, престол і отечество, ні Михайлов із своєю несміливістю і обмеженим поглядом, ні Пест — дитина без твердих переконань і правил, не можуть бути ні лиходіями, ні героями повісті.

А герой моєї повісті, якого я люблю всіма силами душі, якого намагався відтворити у всій красі його і який завжди був, є і буде прекрасним,— правда.

1855 року, 26 Червня

О

1 хоробрістю дворянина (франц..).